

DEYİM ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: DÖRT DEYİM ÜZERİNE

Nail Tan

■ • Yüreğine him taşı düşmek

Atasözü ve deyimlerimizde sıkça kullanılan simge / sembol nesnelere biri taşıdır. Taşın gündelik hayatımızdaki önemi, çeşitliliği mecazi anlam yüklemeye kolaylık sağlamıştır. Rahmetli Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Prof. Dr. Hakkı Acun, taşın geleneksel kültürümüzdeki yerini ayrıntılı olarak incelemiştir (Tanyu, 1968; Acun, 2010). Söz konusu taşlar içinde temel, him taşıyla ilgili bazı atasözü ve deyimler de oluştuğu görülmüştür: *Him basmak*, *himi bir*, *beline him taşı düşmek* gibi. Yazımızda, en yaygın deyimlerden *yüreğine him taşı düşmek* üzerinde duracağız.

Deyimin odağındaki *him* kelimesine, TDK'nin *Tarama Sözlüğü*'ndeki tespitine göre 17. yüzyılda *him urmak* şeklinde ve "temel atmak, yapı kurmak" anlamıyla rastlıyoruz (TDK, 2009: III/1919). Cumhuriyet Dönemi'ndeki söz derlemelerinden oluşan *Derleme Sözlüğü*'nde ise *him*'in Türkiye'nin birçok ilinde temel karşılığında kullanılmakta olduğu belirtilmiş ayrıca "2. Köşe, aralık; 3. Büyük taş; 4. Çalılık dikenli yer" anlamlarında seyrek olarak dilimizde yer aldığı belirlenmiştir (TDK, 1993: VII/2385). Yörelerimize göre him taşı, dört büyük köşe taşı olabildiği gibi temel duvarını oluşturan sağlam taşlar da anlaşılmaktadır.

Kahramanmaraş'ın halk mimarisiyle ilgili bir makalede, ildeki eski toprak damlı, kerpiç evlerde önce him taşlarıyla 60-70 cm kalınlığında ve yaklaşık bir metre yüksekliğinde bir him duvarı örülür. Bu temel duvarında kullanılan sağlam, iri taşlara him taşı denir. Ayrıca dört köşeye yerleştirilmiş dört taş üzerinde yükselen ahşap konaklara, bu temel taşlarına da him taşı denir. Him taşlarının, binanın ağırlığını taşıyacak sağlamlıkta ve büyüklükte olması gerekir (Demir, 2019: 5). İnşaatlarda çalışan taş ustaları; tabiatta dolaşırken rastla-

dıkları, yontarak him taşına çevirebilecekleri, genellikle granit taşları toplayıp evlerinin bahçesinde saklarlar. Ev yapacaklara yüksek fiyatla satarlar çünkü him / temel taşı her arandığında kolaylıkla bulunmaz. Yıkılan, yanan evlerin temel taşları da ustaların dikkatinden kaçmaz; toplanır.

Adanalı halk kültürü derlemecisi Bekir İşlek, sorum üzerine 28 Eylül 2016 tarihinde gönderdiği elmekte (o tarihte *beline him taşı düşmek* deyiminin anlamını sormuştuk) him taşıyla ilgili şu bilgiyi vermişti: “Him taşı, üstü toprak evler yapılırken temel kazısından sonra evin arka mağının (direğinin) konulduğu büyük taştır. Evin ana taşıyıcısı, sigortasıdır. Depremde, him taşının üzerinden hemencecik kaymayan, düşmeyen arka mağ; yarattığı boşlukla evin içindekileri koruyacaktır.”

Görüldüğü gibi, him taşının anlamı yörelere göre daralmakta veya genişlemektedir. Evlerde dört köşe direğini taşıyan; büyük, ağır, üstü ve altı düz dört temel taşı olabildiği gibi temel duvarını oluşturan taşların tamamına da bu ad verilebilmektedir.

Him taşının büyük ve ağır bir taş olma özelliği mecazi anlamıyla deyimlere şu şekilde yansımıştır:

Yüreğine him taşı düşmek: Taradığımız sözlüklerde yer almayan deyim Kahramanmaraş'ta, “kuşku duymak, sıkıntı çökmek” anlamı verilmiştir (Demir, 2019: 5).

Beline him taşı düşmek: Kişinin başına akılda olmayan, beklenmeyen büyük bir felaket, bela, dert gelmesi (Bekir İşlek, Musa Tolu'nun Çukurova açıklaması, 28 Eylül 2016).

Him basmak: 1. Binanın temelini atmak. 2. Ramazan'dan bir gün önce ağır yiyecekler yemek suretiyle oruca temel atmak, vücudu hazırlamak (Aksoy, 1945: 118).

Bu deyim, TDK'nin *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'ne anlam verilmeden Gaziantep kökenli olarak alınmıştır (TDK, 2016: 348).

Himi bir: Amaçları bir (Aksoy, 1945: 118).

Bu söze, TDK'nin anılan sözlüğünde Gaziantep'ten derlenmiş gösterilerek anlamı belirtilmeden yer verilmiştir (TDK, 2016: 348).

Himbirlik: TDK'nin *Derleme Sözlüğü*'nde Hatay'da “gizli sözleşme” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (TDK, 1993: VII/2385).

Ele aldığımız deyim, taradığımız sözlüklerde yer almazken eş veya yakın anlamlı çoğu yürek kelimesiyle başlayan bazı çeşitlemelerinin bulunduğu görülmüştür. Bazı örnekler:

Yüreğine ateş / od düşmek. (Saraçbaşı, 2010: II/1238)

Yüreğine kor düşmek. (Bilginler, 2014: V/2859)

Yüreğine inmek. (Saraçbaşı, 2010: II/1239)

Yüreğine oturmak. (Saraçbaşı, 2010: II/1239)
Yüreğinden kan gitmek. (Saraçbaşı, 2010: II/1238)
Yüreğini eritmek. (Saraçbaşı, 2010: II/1239)
Yüreğini ateş almak. (Bilginler, 2014: V/2861)
Yüreğinin başına göz düşmek. (Bilginler, 2014: V/2863)
Cigerine çeki taşı gibi oturmak. (Bilginler, 2014: II/656)

• **İt ismini, köpek dayısını tanımıyor. / İt sahibini, köpek dayısını tanımıyor.**

İyi ile kötünün, doğru ile yanlışın, düzen ile düzensizliğin birbirinden ayırt edilemediği, her şeyin karmakarışık olduğu bir ortamı dile getirmek, tanımlamak için kullanılan bir deyimdir. Halk bilimci Dr. Abdullah Demirci, deyimle ilgili Ayhan Yüksel'in 29 Kasım 2019 tarihindeki bir sosyal medya paylaşımını bize getirince önce belli başlı deyim sözlüklerine baktık. Göremeyince incelemeye karar verdik.

Ayhan Yüksel, kendisine gönderilen üç kitap ve bir dergi eline geçmeyince büyük bir şirketin kargo bölümüne gitmiş. Gördüklerini şöyle anlatıyor: "Acıbadem Kargo Dağıtım Merkezinde işçi yok. Gelen kargolar dağ gibi yığılmış yani 'it ismini, köpek dayısını tanımıyor.' Oradaki memurlar da bu karmakarışıklıktan şikâyetçiler. Görevliler; 'Gelenler bize bakıp hâlimize acıdıkları için ses çıkartmıyorlar.' diyor."

Kargo şirketlerinde bayram, yılbaşı, özel günler öncesi bu tür yığılmalar, karışıklıklar zaman zaman yaşanabiliyor. Ayhan Yüksel, bu durumu güzel bir deyimle dile getirmiş. İt ve köpeğin bir arada kullanılması sözü daha ilginç hâle getiriyor. Aynı anlamdaki kelimelerin bir arada kullanılması halk edebiyatında sıkça görülen bir durumdur. Anlamı güçlendirmeye yarar.

Deyimi, öncelikle eskiliği yönünden araştırdığımızda, Feridun Fazıl Tülbentçi'nin sözlüğünde (Tülbentçi, 1977: 320); Ahmet Vefik Paşa'nın ünlü *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü* (2. bs., 1290/1882) adlı sözlüğünden alınmış iki çok yakın çeşitlemesiyle karşılaştık:

İt iti tanımıyor, it de kuyruğunu. (Tülbentçi, 1977: 320)

İt iti, köpek sayısını tanımaz. (Tülbentçi, 1977: 320)

İkinci sözdeki "sayısını", hemen yanlış okunan "dayısını" kelimesini çağrıştırıyor. Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğü, 2005 yılında yeni Türk alfabesine aktarılıp incelemesi yapılarak yayımlandı (A. V. Paşa - R. Duymaz, 2005). Bu yayında ise Dr. Recep Duymaz sözü; "İt esi seni tanımıyor." şeklinde okumuş ve günümüze "İt iti, köpek dayısını tanımaz." biçimiyle ulaştığını belirtmiştir (A. V. Paşa - Duymaz, 2005: 160). "İt esi seni" okuyuşundan şüphelenerek eserin aslına AYK uzmanlarından Mustafa Tızlak vasıtasıyla başvurduğumuzda sözün "İt ıssısını tanımıyor." şeklinde yazıldığını gördük (s. 54). *İt, ıssını yani sahibini tanımaz* atasözü dilimizde, sözlüklerde vardır. Bu durumda, sözün aslı "İt sa-

hibini, köpek dayısını tanımıyor.” olmalıdır. Biz sözün sözlüklere bu yazılışıyla girmesi gerektiğini savunuyoruz. Anlamını yazımızın girişinde açıklamıştık. *İt iti, it ismini* yazılışlarını da bir çeşitleme kabul edebiliriz.

Deyim sözlüklerimizde; karmakarışık, dağınık anlamında başka güzel deyimlerimiz de bulunmaktadır. Bazı örnekler:

At izi it izine karışmak. (Aksoy, 1998: 592)

Ayı izi kurt izine karışmak. (Bilginler, 2014: I/324)

İt iti tanımaz. (Tülbentçi, 1977: 320)

İt izi at izine karışmak. (Bilginler, 2014: III/1569)

İt izi kurt izine karışmak. (Bilginler, 2014: III/1569)

Ecinni bohçası. (Bor / Niğde; TDK, 2016: 309)

Ev lilliye kalkmış. (Ulaş / Sivas; TDK, 2016: 325)

Peynir hoşafı. (Gürün / Sivas; TDK, 2016: 400)

Çift çarşısı. (Bilginler, 2014: II/705)

• Un uçuyor, kepek kaçıyor.

Sivaslı Cefakâr mahlaslı Âşık Recep Ateş'ten (1965 doğumlu) Ankara'da Hayrettin İvgin'le bizi ziyareti sırasında 23 Mart 2011 tarihinde işitip not ettiğimiz bir deyim. Korona karantinası sırasında deyim dosyamızdan çıktı. Yokluğun, yoksulluğun büyüklüğünü, felaket noktasını ifade ediyor. Yoksulların evi, kileri, kesesi için kullanılıyor daha çok.

Deyimin en yakın şekline, taradığımız sözlükler arasında “tamtakır ev” anlamı verilerek TDK'nin *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde rastlıyoruz: *Un uçar, kepek kaçar* (Bor/Niğde; TDK, 2016: 417). Âşık Recep Ateş de buna yakın anlamda kullanmıştı. Nurettin Albayrak anlamını vermeden, önüne (?) koyarak “*Un uçmaz, kepek kaçmaz.*” diye bir sözü her nasılsa atasözleri sözlüğüne almıştır.

Taradığımız belli başlı deyim sözlüklerinde rastlamayınca değerlendirmeye karar verdiğimiz sözle ilgili 22 Nisan 2020 tarihinde Sivas'tan Âşık Recep Ateş (Cefakâr) ile bir telefon görüşmesi yaptık. Sözün hikâyesini şöyle anlattı: “Programlarımda zaman zaman anlatıyorum. Sivas'ta köy odalarında yaşlı bir hemşehrimizden dinlemiştim hikâyesini. Bir vakitler Sivaslı Hamdi Pehlivan varmış. Erzurum'da bir karakolda jandarma olarak askerliğini yapmış. Halka davranışlarından çok memnun olacaklar ki hâli vakti yerinde bir Erzurumlu ona demiş ki:

-Sen tezkere alacağın zaman bize uğra!

Hamdi Pehlivan, tezkeresini alınca bu sözü hatırlayıp Erzurumlu şahsın yanına gitmiş. Bu şahıs, onu tepeden tırnağa giydirmiş. Uğurlamış memleketine.

Hamdi Pehlivan, köydeki evine gelip anasını görünce bakmış ki evde hiçbir şey yok. Üzerindeki şapkadan ayakkabıya kadar her şey ise yeni. Bir eve bir de kendisine bakıp anasına şöyle demiş:

-Burada un uçuyor, kepek kaçıyor. Benim kıyafetim de ne güzel yakışıyor!"

Bu telefon görüşmesinde Âşık Cefakâr güzel bir atasözü de kullandı: "Nail Bey, her zaman şiir söylenmiyor. Şiir söylemek için bir olay, bir sebep olmalı. Unutma ki söğüt ağacından pencere kasası olmaz, şimşir kaşık olmaz."

Dilimizde, ele aldığımız deyimle eş veya yakın anlamlı başka deyimler de bulunmaktadır. Bazı örnekler:

Evinde elek dönmemek. (Tatalit, Çıldır/Kars/Ardahan; TDK, 2016: 324)

İp Allah, sivri külah. (Niğde; TDK, 2016: 354)

Suyun yeri sopsoguk, ekmeğin yeri koskovuk. (Hacı Ahmetler, Sütçüler/Isparta; TDK, 2016: 414)

Kaşık sepetinde fareler oynuyor. (Yurtbaşı, 2013: 255)

Sıçan/fare düşse başı yarılır. (TDK, 2011: 2087)

Tamtakır, kuru bakır. (TDK, 2011: 2259)

Tamtakır, çanak bakır. (Güzelyurt, Hekimhan/Malatya; TDK, 2016: 417)

Tamtakır, şam şakır. (Bünyan/Kayseri; TDK, 2016: 417)

Tıngır elek tıngır tas. (Yurtbaşı, 2013: 668)

• Heybeyi torba yapmak.

Henüz deyimleşme sürecini tamamlamamış, rahmetli Şemsi Yastıman'dan (1923-1994) hatıra bir söz. Nasrettin Hoca'nın, kaybolan heybesinin yerine kilimi bozup heybe yapacağını söylediği fıkrayı anımsatıyor. Atasözü ve deyimlerimiz içinde heybe torba ikilisinin kullanıldığı örneklerin bulunması deyimleşme sürecini hızlandıracaktır. İki örnek:

Heybe zamanında torba, torba zamanında heybe al. (Kayadibi, Yeşilova/Burdur; TDK, 2016: 138)

Heybe elin, torba emanet. (Anamas, Eğridir/Isparta; TDK, 2016: 347)

Türkçe öğretmeni, şair, *Mardin Folkloru* kitabının da yazarı Abdulkadir Güler, Şemsi Yastıman'ın bu sözü niçin ve nerde kullandığını, bir anısında şöyle anlatıyor: "Yastıman'ın 'Memleket Hasreti' başlıklı ünlü bir şiiri vardı. Bu şiiri Türkiye radyolarında severek dinliyorduk. Bir gün, şiirin Karadeniz Ereğli'de yayımlanan bir yerel gazetede Mahir Temel imzasıyla yayımlandığını gördüm. Yazar, Yastıman'ın kullandığı Kırşehir'le ilgili bazı sözcükleri de değiştirmişti. Şiir 24 kıta iken 10 kıtaya indirmişti. Bu olayla ilgili 5 Mart 1974'te Ankara gazetelerinden birinde yazdığım yazıyı Yastıman'a ulaştırma ricasıyla dostum Tahir Kutsi Makal'a göndermiştim. Yastıman, bana gönderdiği teşekkür mektubunda şunları yazmıştı:

‘Bir aşırı, bizim şiiri kendi diline uydurmuş. Heybeyi bozmuş torba yapmış. Ne yapalım zamanımızda böyle sanat hırsızlıkları moda oldu. Ancak, komşunun boncuğunu çalan geceleri takınır, diye bir atasözü vardır. İşte sizin gibi eleştirmen de bunu yakalar, mesele ortaya çıkar.’” (Güler, 2017: 24-25)

Deyim adayına “bir şeyin aslını değiştirip sahiplenmeye çalışmak” anlamını verebiliriz.

Kaynaklar:

- Acun, Hakkı, *Türk Kültüründe Taşlar*, AKM Yayınları, Ankara 2010, 113 s.
- Ahmet Vefik Paşa, *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*, (İnceleme, Çeviri Yazı: Recep Duymaz), 2. bs., Bursa 1290/1882, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, 226 s.
- Aksoy, Ömer Asım, *Deyimler Sözlüğü*, 6. bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, 457-1131 s.
- Aksoy, Ömer Asım, *Gaziantep Ağzı II, Deyimler, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar*, TDK Yayınları: 95, İstanbul 1945, 420 s.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları: 184, İstanbul 2009, 1140 s.
- Bilgin, Muhittin-A.Can Bilgin, *Tanıklarıyla Deyimler Sözlüğü*, 5 Cilt, Yayın B., İzmir 2014, 2980 s.
- Demir, Adnan, “Maraş Halk Mimarisi/99 Gözlü Saray Tek Gözlü Dam”, *Folklor*, C 9, S 82, 10/2019, s. 4-13.
- Eyüboğlu, E. Kemal, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 Cilt, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973-1975, 329+528 s.
- Güler, Abdulkadir, “Ölümünün 23. Yılında Kırşehirli Şemsi Yastıman’ı Anıyoruz”, *Kültür Çağlayanı*, S 43, Mart-Nisan 2017, s.24-27.
- Parlatır, İsmail, *Deyimler*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007, 963 s.
- Saraçbaşı, Ertuğrul, *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, 2 Cilt, YKY: 3170, İstanbul 2010, 1324 s.
- Sinan, Ahmet Turan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, 2. bs., Kesit Yayınları, İstanbul 2015, 536 s.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, AÜ İlahiyat Fak. Yay.: 81, Ankara 1968, 268 s.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2.bs., İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1977, 581 s.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, 11.bs., (Haz: Ş.H. Akalın ve başk.), TDK Yayınları: 549, Ankara 2011, 2763 s.
- _____, *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler*, (Haz.: Mustafa S. Kaçalın), 5. bs., TDK Yayınları: 279, 331, Ankara 2016, 494 s.
- _____, *Derleme Sözlüğü*, C VII, 2.bs., TDK Yayınları: 211/7, Ankara 1993, 2273-2576 s.
- _____, *Tarama Sözlüğü*, C III, 3.bs., TDK Yayınları: 212/3, Ankara 2009, 1383-2142 s.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, 3.bs., Excellence Publishing, İstanbul 2013, 716 s.